

ВІДЗИВ
офіційного опонента
на дисертацію
Фульмеса Владислава Степановича
«Церковно-релігійна і громадська діяльність митрополита
Анатолія Дублянського»,
подану до захисту на здобуття наукового ступеня доктора філософії
за спеціальністю 032 «Історія та археологія»
(галузь знань 03 «Гуманітарні науки»)

Актуальність теми дослідження. В умовах осмислення цивілізаційного підходу до наукових досліджень, важливим є акцент на персоніфікації й уособленні історичного процесу. Поступово формується розуміння, що одним із основних завдань історичних досліджень є здатність побачити людину через аналіз соціальних явищ – політики, економіки, культури, психології, духовного світу. Надання Константинопольським патріархатом Томосу Православній церкві в Україні, її визнання у Вселенському православ'ї актуалізують дослідження постатей церковно-релігійного життя. Серед них належне місце займає митрополит Анатолій Дублянський, який розпочинав свою діяльність як краєзнавець і музеєзнавець. Вивчення біографії митрополита дає можливість розширити уявлення про добу, в якій він працював, а також поглиблює знання про життя української діаспори.

У цьому контексті дисертація «Церковно-релігійна і громадська діяльність митрополита Анатолія Дублянського» викликає значний науковий інтерес, видається актуальною, як з теоретичного, так і з практичного боку.

Робота виконана в рамках кафедральних планів кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки та відповідає напрямам діяльності кафедри церковно-історичних та гуманітарних дисциплін Волинської православної богословської академії, а практичне значення одержаних здобувачем результатів не викликає сумнівів.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації та їх достовірність.

Аналіз тексту дисертаційного дослідження Владислава Степановича Фульмеса засвідчує високий рівень обґрунтованості наукових положень, висновків та рекомендацій, які є достовірними та логічними.

Автор провів велику пошукову й аналітичну роботу, синтезував і узагальнив значний масив інформації, проаналізував праці вітчизняних та зарубіжних вчених, використав різні джерела, умовно поділені на документальні, наративні, періодику та зображальні джерела та ін. Важливим є залучення до наукового обігу неопублікованих архівних джерел.

Оскільки громадська, церковно-релігійна, культурна діяльність А. Дублянського залишається недостатньо вивченою, а існуючі праці лише фрагментарно висвітлюють життєпис митрополита, то використана В. Фульмесом історіографічна та джерельна база дисертаційної роботи, є достатньо репрезентативною. Вона засвідчує достовірність отриманих результатів дослідження, зокрема його наукової новизни, що й дозволило вирішити поставлені у роботі завдання і досягти її мети.

Для розробки концепції, положень та висновків дисертації автор використав комплекс загальнонаукових і спеціальних методів дослідження, охарактеризованих у третьому параграфі першого розділу роботи. Виділимо серед них принципи історизму, системності, альтернативності, міждисциплінарності, а також методи просопографії, аналізу та синтезу, порівняльно-історичний, індукції та дедукції, ретроспективний, проблемно-хронологічний метод та ін. Позитивно, що здобувач не лише називає різні методи, але й змістовно пояснює особливості їх використання стосовно свого дослідження.

Дисертаційне дослідження пройшло належну апробацію: його основні положення та висновки були представлені на 17 наукових конференціях різних рівнів (6 міжнародних, 4 всеукраїнських, 7 регіональних), відображені у 13 наукових статтях.

Зміст дисертації відповідає заявленій темі, засвідчує досягнення поставленої мети та розв'язання завдань.

Новизна наукових положень і отриманих результатів.

Провівши дисертаційне дослідження, автор прийшов до низки висновків, що мають наукову новизну. Зокрема, вперше доведено, що А. Дублянський був одним із найбільш продуктивних дослідників і популяризаторів українського історичного краєзнавства; цілісно охарактеризовано всі спектри краєзнавчої публіцистики А. Дублянського в міжвоєнний період та роки нацистської окупації; досліджено погляди митрополита Анатолія щодо інституалізації та автокефалії УПЦ; обґрунтовано, що ініційований ним журнал «Рідна Церква» став офіціозом УАПЦ в Західній Європі, відіграв роль інформаційної платформи православного українства у світі. Дисертант уточнив низку вузлових моментів біографії А. Дублянського; уклав найбільш повний на теперішній час список його краєзнавчих публікацій.

У вступі фахово обґрунтовано всі необхідні складники: актуальність, мета і завдання, об'єкт та предмет, хронологічні рамки й географічні межі, наукова новизна, практичне значення дослідження, прослідковано його зв'язок із науковими планами, програмами, темами, висвітлено апробацію та структуру дисертації.

У першому розділі проаналізовано стан наукового вивчення теми, охарактеризовано джерела дослідження та його теоретико-методологічні засади. Оскільки радянський наратив характеризувався знеособленням історичного процесу, представленням багатьох українців не як яскравих особистостей, а як зрадників, колаборантів, то автор доречно розділив історіографію проблеми на дві основні групи: вітчизняну та зарубіжну.

У роботі схарактеризовано здобутки діаспорних та українських істориків, які виявляли найбільше зацікавлення поставленою проблемою. Схвально, що автор критично проаналізував праці зарубіжних дослідників, зокрема російських, а також окремих американських, нідерландських вчених.

В. Фультес провів велику евристичну роботу, скрупульозно змодельовав і вивчив джерельну базу, зокрема неопубліковані джерельні

комплекси, виявлені в Українському історико-освітньому центрі Нью-Джерсі, куди було передано службовий архів митрополита Анатолія (7 справ). Широко проаналізовано документи, що зберігаються у Державному архіві Волинської області (9 фондів, 33 справи), Архіві Волинського єпархіального управління Православної Церкви (6 справ), матеріали Волинського краєзнавчого музею (53 документи), а також Архів ОУН. Українська інформаційна служба – Лондон та Архів Українського вільного університету.

Відзначимо глибоке опрацювання здобувачем епістолярної спадщини митрополита Анатолія, умовно поділену на дві групи. Перша – листи, що зберігається в архівних установах України і частково опубліковані, друга – недосліджене листування з архівних установ США, які здобувач вперше ввів до наукового обігу, що, безсумнівно, є його здобутком. Широке використання джерел особового походження (автобіографічні матеріали, листування, щоденники тощо) дозволили відтворити «живий» портрет особистості Анатолія Дублянського.

Окремим блоком зібраних автором джерел стали праці митрополита Дублянського, вміщені на сторінках громадських та релігійних часописів України та діаспори, які систематизовані здобувачем та цілісно подані у *Додатку Ц* (192 позиції). Доповнюють і унаочнюють дисертаційну роботу велика кількість фотоматеріалів, почерпнутих здобувачем із різних джерел. Вони ілюструють життя та діяльність митрополита, дозволяють деталізувати його біографію, що, на нашу думку, є цінним і змістовним.

У другому розділі роботи *«Громадська й краєзнавча праця»*, дослідник з'ясовує в окремому параграфі *«Формування громадянської позиції»* (2.1.) А. Дублянського. Цілком логічно акцентує увагу на родинному вихованні, здобутті освіти, характеристиці найближчого середовища. Прийнятним вбачається і поділ життєвого шляху Анатолія Дублянського на два періоди: український (1912-1944) та еміграційний, який Владислав Фульмес називає «європейським», «переселенським» (с. 59).

Відзначимо надзвичайно цікаві подробиці біографії А. Дублянського, які автор відшукав у різних виданнях та порівняв їх зі спогадами митрополита, з матеріалами листування. Поданий у параграфі матеріал добре корелюється із *Додатками* (с. 63, 64, 73). Посилаючись на документи, автор з'ясовує, що після завершення навчання в Луцькій російській гімназії, А. Дублянський продовжив студії на гуманітарному факультеті Віленського університету. Згодом, після перерви, продовжив навчання у Варшавському університеті, належав до варшавської української корпорації студентів «Запороже» (с. 74).

Описуючи вплив на формування особистості А. Дублянського церкви та церковно-громадських, освітніх організацій краю, здобувач доречно прослідковує розгортання процесу українізації Православної церкви у Польщі, формування «Товариства імені митрополита Петра Могили».

У другому підрозділі другого розділу дисертації *«Дослідницька і краєзнавча робота»*, здобувач, на основі аналізу об'ємного фактологічного матеріалу, констатує, що дослідницьку роботу майбутній митрополит розпочав у період навчання у Віленському університеті імені Стефана Баторія, коли готував доповіді, писав статті церковно-історичного, краєзнавчого характеру, що друкувалися на шпальтах різних часописів. Добре, що Владислав Степанович зумів з'ясувати низку криптонімів Дублянського (с. 75). Вважаємо це важливим для укладання повної бібліографії публікацій митрополита.

Солідарні із переконанням автора, що цикл статей А. Дублянського під рубрикою «Пізнаймо Волинь», історичний нарис «Луцьк» свідчили про високу ерудицію останнього, зацікавлення його історією рідного краю, формували можливі напрямки екскурсій територією Волині. Вартісною є залучена дослідником інформація про нумізматичні зацікавлення А. Дублянського, як і його робота з 1938 р. у Волинському краєзнавчому музеї, зокрема інвентаризація історичних архівних матеріалів, складання каталогу архіву Єло-Малинських та ін.

Належне місце у дисертації відводиться аналізу праці А. Дублянського у Волинському краєзнавчому музеї у період «першої радянізації» на посадах старшого наукового співробітника, заступника директора.

В окремому підрозділі характеризується редакторська робота А. Дублянського у період нацистської окупації (2.3. *Редакторство*), зокрема його діяльність у підкупаційних часописах «Український голос» та «Горохівські вісті». Наголошено, що попри утиски та заборони, Дублянський намагався знайомити читачів із історією та пам'ятками краю, робив огляди тогочасного становища українських земель.

Новаціями дисертації є віднайдені і описані автором обставини публікації в «Українському голосі» спогадів О. Косач-Кривинюк «Перебування Лесі Українки в Луцьку», ініціатором і замовником яких був А. Дублянський. Цікаві думки висловив дисертант щодо тогочасного церковного життя, ситуації у Києві, діяльності УАПЦ, які висвітлювались на шпальтах тодішньої преси зусиллями Анатолій Дублянського.

Інформаційно-насичений дослідницький матеріал міститься у третьому розділі роботи, присвяченому пастирській, архіпастирській та церковно-адміністративній діяльності А. Дублянського. Автор слушно розділяє її на два основні періоди: перший – робота у сані священника (1951–1981) та другий (1981–1997) – у єпископському сані (згодом архієпископа, митрополита), викликаний смертю дружини і прийняттям чернечого постригу.

Схвально, що дослідник, торкаючись питань важкого організаційного періоду УАПЦ після завершення німецько-радянської війни і структурування діяльності церкви в нових умовах, звертає увагу на роботу православних українців у таборах для переміщених осіб, наголошує на відновленні церковного життя знизу (с. 116–117).

Досягненням здобувача вважаємо реконструкцію життя Дублянського у еміграції, з характерними для нового періоду здобутками і проблемами. Автор простежив обставини прийняття у грудні 1951 р. сану священника та

подальшу душпастирську службу А. Дублянського. Виокремлюючи умови заснування друкованого органу УАПЦ «Рідна Церква», дисертант віднаходить імена дописувачів та співробітників журналу, серед яких зустрічаємо ім'я Н. Полонської-Василенко, характеризує листування А. Дублянського з його знайомим ще з міжвоєнних часів, відомим церковним істориком, І. Власовським (с. 130–134).

Наслідком пошукової роботи здобувача і аналізу пресового органу УАПЦ в Західній Європі, журналу «Рідна Церква», стало виокремлення у *Додатках* опублікованих владикою праць у цьому виданні. Не залишилося поза увагою дисертанта те, що, окрім своїх пастирських та редакторських обов'язків, отець Дублянський з 1959 р. був секретарем Вищого церковного управління, а з 1973 р. – його головою.

Науковою новизною і аналітикою характеризується підрозділ «*Архіпастирське служіння*» (3.2). Дослідник обґрунтовує прийняття чернечого постригу протопресвітера А. Дублянського з нареченням імені Анатолій у 1981 р., обставини хіротонізації голови Вищого церковного управління УАПЦ протопресвітера А. Дублянського на єпископа Лондонського і Західноєвропейського.

Проаналізувавши матеріали та хроніки церковно-релігійного журналу «Рідна Церква» із 1981 до 1988 рр., Владислав Степанович зумів з'ясувати місця та держави, релігійні громади та парафії, які відвідував владика Анатолій (с. 150). Окрім того, показав, що владика залишався активним учасником культурно-просвітницьких, наукових заходів, національних свят, брав участь в організації та проведенні соборних нарад, покликаних вирішувати актуальні питання церковного життя. Після проголошення незалежності України, відразу налагодив контакт зі своєю малою батьківщиною, відстоював думку «про незалежність церкви в незалежній державі» (с. 157).

У підрозділі «*Бібліотека та доброчинність*» (3.3) дослідник, аналізуючи книгозбірню владики Анатолія, робить аргументований

висновок, що у ній переважали книги церковного, богословського, історичного напрямів. Звертає увагу дисертант на власницькі та дарчі записи на книгах, розглядаючи їх як джерело для дослідження кола осіб, з якими влади́ка мав спілкування, а також простежує долю бібліотеки, частина якої була згодом передана до Луцька. Довідуємось із сторінок дисертаційної роботи і про повсякдення митрополита Анатолія у Німеччині, його надзвичайно скромний спосіб життя, невибагливі побутові умови, де головними речами були книги, радіоприймач і телефон (с. 170).

Окремим блоком аналізуються збереження пам'яті про митрополита у незалежній Україні.

Висновки дисертації є змістовними, оригінальними, акумулюють результати дослідження, відповідають поставленим завданням (с. 174–183), свідчать про високий науково-теоретичний рівень здійсненого дослідження зі спеціальності 032 «Історія та археологія». Число позицій у загальному *Списку використаних джерел* складає 465. Зауважимо на грамотному оформленні, згідно існуючих на сьогодні вимог.

Добре кореспондуються з текстом дисертаційної роботи *Додатки* (А–Ц) (с. 224–270).

Практичне значення виконаного дослідження.

Концептуальні узагальнення, матеріал дисертаційної роботи можна використати при підготовці праць з історії України, історії Церкви, української діаспори, краєзнавчих видань. Основні положення роботи можуть бути корисними дослідникам історії України, історії Церкви, волинезнавства, при проведенні екскурсійної та музейної роботи.

Повнота викладення наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації.

Основні положення та отримані висновки дисертації відображені у 13 наукових працях. Із них 7 – це наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації, 3 - наукові праці, що засвідчують апробацію

матеріалів дисертації, ще 3 - наукові праці, які додатково відображають результати дисертації. Кількість та обсяг друкованих праць дають авторові право публічного захисту дисертації.

Опубліковані наукові праці здобувача, які зараховані за темою дисертації, відповідають вимогам п. 11 «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. (№ 167).

Структура та обсяг дисертації.

Дослідження характеризується добре продуманою логічною структурою, що дозволило розкрити роль Анатолія Дублянського в громадському, культурному, релігійному житті української спільноти. Дисертаційна робота включає анотації (українською і англійською мовами), список публікацій здобувача за темою дисертації, вступ, три розділи, поділені на дев'ять підрозділів, висновки, список використаних джерел та додатки (А-Ц). Є перелік умовних скорочень. Назви розділів і підрозділів стисло і чітко відображають постановку конкретних наукових проблем, які дисертант визначив у дослідницьких завданнях.

Загальний обсяг дисертації – 270 сторінок, із яких основний текст становить 168 сторінок.

Оформлення роботи відповідає вимогам МОН України до кваліфікаційних наукових робіт на здобуття наукового ступеня доктора філософії відповідно до наказу МОН України від 12.01. 2017 № 40 «Про затвердження вимог до оформлення дисертації».

Відсутність порушення академічної доброчесності.

Дисертаційна робота Владислава Степановича Фульмеса не має ознак академічного плагіату, посилання зроблено автором коректні. Висновки попередників враховано і відповідно зроблено відсилки до їхніх текстів. Навмисних спотворень не виявлено.

Дискусійні положення та зауваження по дисертаційній роботі.

Віддаючи належне великій роботі, яку провів В. С. Фультес над підготовкою дисертаційного дослідження, наголосимо на певних побажаннях та зауваженнях.

1. Дисертація характеризується насиченістю сюжетних ліній, однак при аналізі діяльності А. Дублянського у міжвоєнний час і період нацистської окупації, на нашу думку, дещо не вистачило контексту тодішньої ситуації. З огляду на це, варто було б розширити історіографію проблеми доробками сучасних українських та польських істориків, які досліджують міжвоєнну добу (Ю. Крамара, А. Портнова, Я. Кенсіка, В. Менджецького та ін.) і ширше проаналізувати праці дослідників періоду нацистської окупації в Україні (О. Лисенка, І. Патриляка, І. Грідіної та ін.).

2. Вважаємо за доцільне доповнити підрозділ *«Теоретико-методологічні засади»* характеристикою понятійно-категоріального апарату, позаяк *«Словник церковно-релігійних термінів» (Додаток А.)* не вповні їх пояснює. На нашу думку, точніше було б послуговуватись терміном *«нацистські пропагандистські матеріали»*, *«нацистський режим»* (у роботі *«німецькі пропагандистські матеріали»*, *«німецький режим»*).

3. Дисертація виграла б при опрацюванні здобувачем документів Державного архіву Рівненської області, зокрема фонду Р-280 *«Матеріали видавництва «Волинь» в Ровно»*. Використання цих документів актуалізується тим, що у літературі (праця К. Курилишина) зустрічається інформація про публікації А. Дублянського у газеті *«Волинь»*. Крім того, у роботі доречніше було б посилатися власне на газету *«Волинь»*, або ж на опублікований повний текст статті Уласа Самчука *«Так було - так буде»* (Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941-1943 років: Науково-історичне видання / Упоряд. А. Жив'юк. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. С. 135-138), а не на інтернет-ресурс (с. 93, пос. 177).

4. Позитивом роботи є систематизовані здобувачем та подані у *Додатку Ц* (192 позиції) праці А. Дублянського, а також з'ясовані його криптоніми, зокрема *«А. Д.»*, *«А. З.»*, *«Д-ський»*, *«А. Дублянський»*, *«св'ящ.*

(прот.) А. Д.» (с. 75), однак незрозуміло, чи цей перелік є вичерпним, що важливо для укладання повної бібліографії публікацій діяча. Поза поданим списком залишилася принаймні одна стаття (Дублянський А. Волинське товариство приятелів науки. *Українська нива*. 1936. 13 вересня. С. 4), відтак перспектива дослідження у цьому напрямку зберігається.

5. Описуючи журналістську співпрацю А. Дублянського з луцькою газетою «Волинське слово», автор обмежився характеристикою цього видання як *«пресового органу українських угодівців»* (с. 74). Вважаємо, що варто було б глибше проаналізувати це видання, пояснити, що це був пресовий орган проурядової регіональної партії Волинське українське об'єднання, і поряд із статтями на тему «українсько-польської співпраці», на його сторінках друкувалися матеріали на українську національну тематику. Потребує пояснення і деталізації також вислів *«До складу Товариства входили майже всі групи української еліти»* (с. 70).

6. Згадуючи про відкриття у м. Луцьку краєзнавчого музею, потрібно було б пояснити, як поява цього закладу вписувалася у «волинський експеримент» воєводи Генрика Юзевського, використовувалася польською владою для популяризації «регіональної культури».

Зазначені побажання і зауваження мають рекомендаційний характер і не впливають на високий фаховий рівень здійсненого історичного дослідження.

Загальний висновок.

Дисертаційне дослідження Фульмеса Владислава Степановича «Церковно-релігійна і громадська діяльність митрополита Анатолія Дублянського», подане на здобуття ступеня доктора філософії, є самостійним, логічно завершеним науковим дослідженням, виконане на високому науково-теоретичному рівні, має теоретичне та практичне значення. Мета роботи досягнута, а поставлені наукові завдання вирішені.

За своєю актуальністю, науковою новизною, змістом, теоретичним і практичним значенням, стилем викладу матеріалу дисертація «Церковно-

релігійна і громадська діяльність митрополита Анатолія Дублянського» цілком відповідає вимогам 9, 10, 11 «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 167, та «Вимогам до оформлення дисертації», затвердженим наказом МОН України від 12.01.2017 р. № 40 (зі змінами від 31 травня 2019 р.), а її автор Фульмес Владислав Степанович заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» (галузь знань 03 «Гуманітарні науки»).

Офіційний опонент,

доктор історичних наук, професор,

професор кафедри історії України Рівненського

державного гуманітарного університету

Р.П. Давидюк

